

„SKALSA BERŽO LAPUI“
(Tradiciniai pirties linkėjimai)

Birutė JASIŪNAITĖ

§ 1. Kaip buvau žadėjusi trečiojo šios tematikos straipsnio pabaigoje¹, darbu apie mūsų tradicinius gero linkėjimus ciklą baigiu kiek intriguojančia pirties tema. Anot žymiojo mūsų kultūrininko Simono Daukanto, *senowie wissódidiausia góda buo swetj i pirtj nuwesti ir iszperdinti* TŽ I 97. Pirties kūrenimas, vanojimasis joje, įvairūs su tuo susiję papročiai bei prietarai – specifinė mūsų senojo kaimo buities dalis. Šis darbas skirtas žodiniams (verbaliniams) pirties papročių elementams, kurie, kaip matysime toliau, itin glaudžiai susiję su jau aprašytais gero linkėjimais įvairius ūkio darbus dirbantiems, geriantiems ar valgantiems žmonėms. Minėtieji kalbos stereotipai nagrinėjami pirmuosiuose trijuose šio ciklo straipsniuose (Jasiūnaitė, 1997, 19–30, 1999a, 34–45, 1999b, 78–88).

§ 2. Daug paties įvairiausio pobūdžio informacijos apie senųjų pirčių statybą, vidaus įrengimą, jų naudojimą įvairioms reikmėms (ne tik prausimuisi, bet ir linų apdirbimui, negalavimų gydymuisi, gimdymui ir pan.) bei su tuo susijusius papročius, burtus, liaudies medicinos dalykus, tautosakos elementus randame senuosiuose etnografiniuose aprašuose. Įdomūs, informatyvūs prieškariniai P. Bugailiškio (1934, 92–98), J. Mickevičiaus (1936, 470–479), o ypač A. Mažiulio (1941)² darbai. Savo straipsnyje plačiai naudojaisi iš jų paimtais pavyzdžiais bei faktais. Po karo pirties tema palyginti daug rašė S. Daunys (1980, 61–64, 1989, 133–142, 1993, 69–79). Įdomių pastebėjimų galima rasti ir apibendrinamojo pobūdžio etnografų darbuose, pavyzdžiui (LEB, 1964, 278–283, 535; Dundulienė, 1982, 121–122).

§ 3. Iš žymesniųjų mūsų kalbininkų pirtimi prieškaryje yra domėjęsis Pr. Skardžius: turiu galvoje nedidelį jo straipsnelį „*Pirties* žodžio sąvoka ir kilmė“ (1934, 74–75). Čionai autorius glaustai apžvelgia paties žodžio *pirtis* etimologiją, siedamas jį su veiksmažodžiu *pėrti* „mušti, kulti; vanoti, maudyti“, panašios reikšmės latvių

¹ Žr. (Jasiūnaitė, 1999b, 86).

² Šis įdomus straipsnis apie dusetiškų pirties papročius daugiau kaip pusę šimtmečio išgulejo nespausdintas ir paskelbtas jau mūsų laikais (1992, 90–103).

pěrt bei rusų *прать* „skalbti, velėti“. Autorius pastebi, kad lietuviai, kaip ir jų patys artimieji kaimynai latviai, pirtyse, matyt, yra net ir gyvenę. Tai rodo baltiškas suomių kalbos skolinys *pirtti* „gyvenamoji dūminė troba“, plg. dar (Būga, 1959, 516; Zinkevičius, 1984, 168; Sabaliauskas, 1990, 128). Vanojamosi paprotys, Skardžiaus nuomone, pas mus atėjęs iš rytų. Žemaičių *pierties* reikšmė „linų džiaunamoji jaujos dalis“ esanti palyginti nesenos kilmės. Ten Žemaičiuose, kur žinomas specialus pastatas praustis, jis dažnai vadinamas *perenė*.

§ 4. Specifiniai *pierties* posakiais Pr. Skardžius nesidomėjo: jam kur kas labiau rūpėjo atkreipti skaitytojo dėmesį į pačios realijos bei ją pavadinančio žodžio archaiškumą. Iš tikrųjų, tiek mūsų, tiek ir slavų kultūrose visokeriopa pabrėžiamas šio pastato senoviškumas bei pagoniškas *pierties* papročių pobūdis: tai esanti itin negera, nešvari, piktų dvasių lankoma vieta³. Tokios pažiūros vėčia manyti, kad *piertį* dėl jos ypatingos paskirties, ko gero, mažiau saistė krikščioniškoji tradicija. Vadinasi, galima atsargiai spėti, kad senovėje šiai vietai bei su ja susijusiems veiksams bei posakiams galėjo būti teikiama visai priešinga negu mūsų laikais, gal net ir sakralinė reikšmė.

§ 5. Kadangi panašias prielaidas galima pagrįsti tik konkrečių faktų analize, iš įvairių šaltinių – § 2 minėtų etnografinių aprašų, LKŽ išėjusiųjų tomų, žinomos J. Elisono (1935, 27–48) publikacijos, įvairių tautosakos tekstų bei gyvosios kalbos⁴ surinkta daugiau kaip pusantro šimto etiketinių formulių. Kaip rodo surinktoji medžiaga, specifinės *pierties* formulės nevartojamos nei Žemaitijoje, nei vakarų aukštaičių plote⁵. Jos labiausiai paplitusios rytų aukštaičių panevėžiškių (Pn, Rgvl, Rz, Vb, Rm, Sml, Pmp, Krs, Lnkv, Brž, Jnšk, Ps, Grz, Rd), uteniškių (Užp, Sug, Ant, Lel, Lb, Ut, Vžns, Ds, Vj, Mlt, Pnm, Ob), vilniškių (Paj, Strn, Ad, Tvr, Grv), kupiškėnų (Kp, Skp) bei pietų aukštaičių (Dbč, Mrk, Alv) plote. Vadinasi, šiuo atveju materialiosios ir dvasinės kultūros reiškinijų paplitimo ribos sutampa: kur nėra tam tikrų buities realiųjų, nebėra ir joms pritaikyto etiketo.

§ 6. Minėtosios formulės vartojamos kviečiant žmones į *piertį*, prausiantis arba atliekant tam tikras apeigas joje, išeinant iš *pierties* arba vos tik grįžus į namus. Vadinasi, šiuo atveju turime tris tipiškąs etiketines situacijas, kurias atitinka trys kalbos stereotipų grupės: 1) kvietimas į *piertį*, 2) sveikinimai bei gero linkėjimai

³ Kaip rašo žymus rusų etnografas D. Zeleninas (1991, 285), slavai *piertį* laiko netikusia (поганая): joje nėra ikonų, vadinotis negalima su kryželiu ant kaklo, po *pierties* neinama į cerkvę. Burtininkavimu kaltinti istoriniai asmenys Dmitrijus Apsišaukėlis ir Marina Mnyšek sekmdieniais vietoj pamaldų esą maudęsi *piirtyje* (Lekievskaja, 2000, 233). Plg. mūsų folklore žinomą *pierties* ir bažnyčios priešpriešą: kvailas svotas mano, kad *piertis* – tai bažnyčia, krosnelė – altorius, vatelė – krapylas TŽ I 187 (Vlk).

⁴ Turiu omenyje Sugiūčių (Molėtų raj.) bei Leliūnų (Utenos raj.) dialektologines ekspedicijas, 1997 ir 1998 m. vasarą. Plačiau apie šaltinius dar žr. Jasiūnaitė, 1997, 19).

⁵ Etnografiškai teigia (LEB, 1964, 278), kad apie XIX a. vidurį Žemaitijoje (Platielių, Ylakių, Sedės apyl.) *piertų* buvo žymiai daugiau. Vadinamojoje Užnemunėje jos buvo panaikintos Prūsų valdžios įsakymu jau XVII a.

besiprausiantiems, 3) dėkojimas už pirtį jos šeimininkui ar kūrtoju (jeigu pirtimi bendrai naudojasi keli kiemai arba net visas kaimas)⁶. Atskirai minėtinos dar ir apeiginės formulės, susijusios su ypatingomis progomis: jaunamartės arba neseniai pagimdžiusios moters pirmuoju lankymusi kaimo pirtyje, mažo vaiko prašimu, linkint jam sveikatos ir pan. Esama ir eufemistinio pobūdžio pasakymų, kuriais maskuojamas vyro nenoras praustis po moterų. Įdomu, kad pirtyje galiojo draudimas keiktis bei plūstis: pavyzdžiui, dusetiškiams tai buvo ne pykčių, bet taikos vieta, todėl net ir didžiausi pikčiurnos prausdavosi „dantis sukandę“, plg. (Mažiulis, 1992, 93).

§ 7. Pirtin paprastai kviečia arba pats kūrtojas, arba jo paprašytas vaikas⁷, kuris apeina pirties bendruomenės narius. Kvietimų formulės trumpos, nesudėtingos. Dažniausiai jose vartojamas mandagumo žodis *prašom*, pvz.: *Pirtį sušildžiau, prašom ateiti*! Ds, *Prašom ateit paspraust!* Sug, *Pirtin prašom!* Ds, *Prašom ateit su vanta!* Ds. Siunčiamas vaikas gali pavartoti ir trečiąjį asmenį, pvz.: *Tėvelis (senelis, dėdė ir pan.) prašė pirtin* Ant. Į giminę arba artimą kaimyną kreipiamasi tiesiog vardu, pvz.: *Antanai, Emilia, prašom pirtin!* Sug, bet pasitaiko ir maloninių kreipinių – melioratyvų, pvz.: *Ateikit, katinėlės, užteks visom šilimos!* Skp (taip kaimynės kviečiamos praustis). Tautosakos tekstuose tokie kreipiniai kartais būna sudvigubinti arba net surimuoti, pvz.: *Boba boba, meldžiu į pirtį!* LT V 1001, *Vilke pilke, prašom į pirtį!* – *Dėkau, dėkui* LT V 994.

§ 8. Kvietimų lakoniškumą savotiškai kompensuoja kur kas prašmatnesni, temperamentingi besiprausiančiųjų pasveikinimai, vartojami jau pačioje pirtyje. Prausimasis yra kolektyvinis, bendruomeninis veiksmas, kuriam būdinga itin laisva, netgi, sakytume, intymi gerai pažįstamų žmonių bendravimo aplinka, formuojanti specifinę etiketinę situaciją⁸. Įėjus pirtin ir radus kitus vanojantis, dažniausiai vartoti posakiai su *skals-* šaknies žodžiais: *skals!*, *skalsis!* Pažymėtina, kad tokios formulės esti arba būdvardinės, arba (rečiau) daiktavardinės: veiksmožodinių pirties formulių su žodžiais *skelsti*, *skalsinti* niekur Lietuvoje neužfiksuota⁹. Visoje šiaurės Lietuvoje (Pn, MŽš, Jnšk, Brž, Lnkv, Ps, Vb, Nj,

⁶ Tokiu atveju šeimininku paprastai laikomas žmogus, kuris kūrėno pirtį (Daunys, 1989, 135). Kai kur, pvz., Kupiškio apylinkėse pirtį kūrėdavo ir prižiūrėdavo tam tyčia paskirtas pirtininkas (Dulaitienė-Glemžaitė, 1958, 92).

⁷ Vaikystėje ir man pačiai yra tekę kviesti prausti kaimynus bei gimines tėvo tėviškėje Antšalieptėje (Zarasų raj.).

⁸ Pirtyje apskritai būta savotiško „klubo“: čia būdavo juokiamasi, pokštaujama, aptarinėjamos naujienos, išpasakojama, anot mano tėvo H. Jasūno (g. 1925 m. Antšalieptės apyl.), „visa politika“. Pusberniai kėsdavo išdaigas besivanojančioms merginoms: užrišdavo duris, žiemą užremdavo pašneig ritiniu, užmeddavo ant krosnies *dušnudagio* (durnaropės). Apie tai su šypsena prisimena vyresnįjį saldučiškėnai, sugintieciai, Iclūniškiai bei daugailiškiai, mano kalbinti 1995–1998 m. ekspedicijoje.

⁹ Galimas daiktas, taip yra todėl, kad veiksmoždinėse tokio pobūdžio formulėse priimta vartoti kreipinį *Dievų*, plg. visoje Lietuvoje plačiai žinomą linkėjimą valgančiai šeimynai *Skalsink, Dieve!* (Jasiū-

Pnm) plačiai žinomi pirties pasisveikinimai, kuriuose minima vadinamoji *beržo lapienė*, pvz.: *Skalsi beržo lapienė!* TDr I 37 (Brž), *Skalsa, beržo lapienė!* Jnšk, Grž, *Skalsu lapienės!* TDr I 37 (Nj), *Skalsą lapienė!* Ds. Būdvardinėse šio tipo formulėse dažniausiai vartojama negimininė būdvardžio forma *skalsù* su priklausomais žodžiais (vardininku, kilmininku ar naudininku). Tie patys linksniai pasakomi ir su žodžiu *skalsà*, tačiau dažniausiai tiek *skalsà*, tiek ir *skalsù* eina su kreipiniu, pvz.: *Skalsa, (beržo Krs, Vb, Brž, Pmp, Rd) lapienė!* Pn, Užp. Užfiksuotas net ir atskiras moterų pasisveikinimas, kuriame pats žodis *lapienė* vartojamas būdvardiškai: *Sveikos, kūmos lapienės!* TDr I 37 (Tršk), plg. rytiečių būdvardžius *kvietienis, žirniēnis*.

§ 9. Jau iš pirmo žvilgsnio aišku, kad tai perkeltinės reikšmės pasakymai, o pati *beržo lapienė* „vanojimosi beržine vanta pirtyje“ reikšmė vartojama metaforiškai, plg. dar ir kitus mušimo reikšmės frazeologinius junginius: *beržo košė* Krkl, *beržo medus* Kč, *beržo taukai* Prk ir pan. Kadangi pirties posakiuose turimas omenyje atseit „valgomas“ daiktas, ir pats gero linkėjimas savo forma labai primena linkėjimus valgančiai šeimynai. Įdomu, kad ir dalinantis šarmu kai kur kviečiamas tarsi prie stalo: *Eikšit, vyrai, prie barščių!* Rd¹⁰.

§ 10. Kitais maginės funkcijos¹¹ nepraradusiais posakiais, į kuriuos įeina *skals-*šaknies žodžiai, linkima, kad pirties lankytojai nepristigtų garo, šilumos, pvz.: *Skalsą šilijmai!* Užp, Ds, *Skalsą garui!* Rod. Itin sąmojingas familiariajai tonacijai skirtinas rytų aukštaičių linkėjimas *Skalsu nuogalių!* Sug, Met, Upn (*nuogaliam* TDr I 37 (Mlt), Ut). Kaip matysime toliau, tiek dėkojimuose už pirtį, tiek ir proginėse, apeiginėse formulėse pasitaiko gana aiškių erotinių užuominų.

§ 11. Baltarusijos saloje Gervėčiuose, kai kuriose pietinėse bei rytinėse Lietuvos vietovėse pirtyje sveikintasi trumpomis daiktavardinėmis formulėmis, kuriose irgi minimas garas, šiluma, pvz.: *Gero garo!* Alv, Grv, *Karšto garo!* Pnm, *Saldaus šilčio!* Grv, *Skanaus dūko!* Grv. Kaip matome, ir čia esama tam tikros perkeltinės prasmės, „kulinarinių“ užuominų: pirties malonumas nusakomas būdvardžiais *skanus, saldus* ir pan. Kai kur vartojamos ir išplėstinės gero linkėjimų formulės su liepiamąja nuosaka, pvz.: *Tegul būna šilta, tegul pila šiluma!* Ob¹².

naitė, 1999b, 79). Pirtis, matyt, buvo laikoma pernclyg profaniška vieta tokiems kreipiniams (plg. dar 3 išnašą). Dusetiškai, cidami praustis, palikdavo namie visas brostvas, sakydami: „*Dievo pirtim nekaitysi*“ (Mažiulis, 1992, 97).

¹⁰ Pirties „barščiai“ ir „lapienė“ primena kai kuriuos dainuojamojo folkloro įvaidžius: svetima šalis, girdi, užgersianti jaunamartę *juodu kausū šarmelio* LSD I 44. Apie panašias gėrimo metaforas žr. (Jasiūnaitė, 1999a, 40). Čia daug kas priklauso nuo teigiamos ar neigiamos konotacijos: pirtyje gailus šarmas virsta barščiais, o saldus gėrimas ant nemylo žmogaus stalo – šarmu.

¹¹ Plačiau apie šią kalbos funkciją žr., pvz., (Karaliūnas, 1997, 157–159).

¹² Pasitaiko ir kitokių pirties linkėjimų, pvz., vicintelė man žinoma veiksmažodinė sveikinimosi formulė *Pasivanookit!* TDr I 37 (Paj). Plg. tradicinius linkėjimus dirbančiam žmogui: *Pasiganyki!, Pasizūvauki!., Padirbėkit!* ir pan. (Jasiūnaitė, 1997, 27).

§ 12. Rytų lietuviai, būdami etiketo (ir apskritai fatinės komunikacijos) meistrai, kartais vartoja ir savotiškus gudravimus, įsiprašymus į pirtį, ypač jeigu bendra kaimo pirtis jau pilna lankytojų. Tokiais atvejais diplomatiškai teiraujamasi: *Ar prijūmsta ir man'?* – *Prašom, kad pareisi* (t.y. tilpsi) *Le!*, *Ar neišvaysi? Ar priimsi pirtin?* – *Galima. Prašom* Grv. Dusetiškiečiai panašioje situacijoje skundžiasi esą sušalę, pvz.: *Atėjau sušiltienai.* – *Prašom. Šilimos užteks* Ds, *Sušalau bevaikščiodamas.* – *Sušalėliam pakūrenom* Ds¹³.

§ 13. Kai kurie vanojimosi papročiai ir su jais susiję posakiai labai primena visoje Lietuvoje žinomas Verbų Sekmadienio magiškos kilmės frazes, vartotas plakant vieni kitus verbomis – žaliomis kadugių šakelėmis. Antai, leliūniškiai, vanodami vienas kitą pirtyje, sakydavę: *Ne aš plaku, vanta plaka!*¹⁴. Ypač įdomus tradicinis pasvaliečių linkėjimas, vartotas vanojant su vanta mažą vaiką: *Nuo šių metų lig tų metų tegul tau duos Diev[ai]s sveikata!*¹⁵. Verbą etnologas J. Balys (1993, 115) vadina magiška žaliąja šakele, kuria plakant žmogų ar gyvulį, suteikiama jam gyvybės jėgos, apsaugoma nuo ligų ir nelaimių. Kaip žinia, vantos irgi rišamos iš žalių beržo šakelių¹⁶. Vadinasi, vanojimasis vanta, panašiai, kaip ir plakimas verba, suvokiamas kaip tam tikras maginis veiksmas, o jo verbalinis komponentas – gero linkėjimas – turi išsipildyti¹⁷.

§ 14. Į sveikinimus bei gero linkėjimus besivanojanti draugija privalo mandagiai atsakyti. Paprastai atsiliepiama trumpai, dažniausiai vartojant įprastus mandagumo žodžius *Prašom!* Rd, Lnkv, Nj, Pn, Ds, Krs, Vb, Grv, *Dekui!* Mlt, Pmp, *Ačiū!* Užp. Į sveikinimus, kuriuose minima *beržo lapienė*, juokais atsiliepiama tarsi kviečiant prie stalo, pvz.: *Prašom, prašom ant tos pačios lapienės!* Ps, Pn, Mžš. Į tradicinius sveikinimus su *skals-* šaknies žodžiais atsakoma *Prašom skalsom!* Ds, *Gera skalsa!* Mlt.

§ 15. Apžvelgus kvietimus į pirtį bei sveikinimąsi su jos lankytojais, galima pereiti prie gausiausios pirties linkėjimų grupės – dėkojimų. Įvairiose vietovėse šiek tiek varijuoja jų vartojimo situacija: dėkojama arba išeinant iš pirties, arba vos

¹³ Tokių skundų gausu vestuvių folklore, pvz., jaunojo pulko atvykimo oracijose, kur atvykėliai sako: „*Būvom suklydę, šalčius ir lietus kentėjom*“ LT IV 718.

¹⁴ Plg. Verbų Sekmadienio posakius: Verba plaka, ne aš plaku: paganyk telyčią, ncpamešk trinyčių! Vb, Verbubija nelabija, ne aš mušu, verba muša: už nedėlios Velykos! Lš.

¹⁵ Tautosakininkės dr. B. Stundžienės informacija.

¹⁶ Vantas paprastai riša prieš šv. Joną: vėliau rištos csančios „nepamačlyvos“. Tai susiję su vadinauoju kupoliavimu – vaistažolių rinkimu Joninių naktį. „Vanta, ir ta sveika, skinta prieš šv. Joną (Tverčasius), tokiomis vantomis vanojasi nuo ramato (Dusetos)“, – rašo J. Balys (1993, 222).

¹⁷ Apie gydymąsi vanojimu ar braukymu vanta žr., pvz., (Maziulis, 1992, 100–101). Vanta gydomošios magijos reikalams plačiai naudota ir slavų kraštuose. Ligonius vanta vanodavo, apšluodavo aplinkui, sutindavo jos lapus ir liepdavo gerti ir t.t. Taip gydė nužiūrėjimą, išgąstį, odos ligas, karštinę bei kitokius negalavimus (Vinogradova, Tolstaja, 1993, 16–17).

grįžus į trobą. Pastaruoju atveju adresatas būna pirties šeimininkas. Nusiprausus paprastai kiek užkandama (nors duonos su druska)¹⁸, geriama šiek tiek alaus ar degtinės, vadinasi, atsiranda ir daugiau intencijų padėkoti. Išeidami iš pirties mandagumo frazės vartoja daugiausia Šiaurės Lietuvos gyventojai (Pn, Nj, Sml, Krkn), taip daroma ir Gervėčiuose, Pajstryje. Kitur dažniausiai buvo priimta dėkoti vos tik parėjus namo¹⁹.

§ 16. Be abejo, pats populiariausias dėkojimas už pirtį yra tradicinis *Dėkui už šilumą!*, plačiai žinomas tiek rytinėse, tiek ir šiaurinėse bei pietinėse Lietuvos vietovėse (visur, kur tik būta papročio prauštis pirtyje). Tokie dėkojimai sudaro daugiau kaip trečdalį visų man žinomų pirties posakių. Kitokių frazių šioje etiketinėje situacijoje pasitaiko žymiai rečiau, pvz.: *Ačiū už garą!* Dbč, Grv, *Ačiū už šiltą garą!* TDr I 37 (Nj), *Ačiū už šiltį!* Grv, *Dėkui už pirtį!* Sug, Grv, Nj. Kai kur priimta dėkoti šeimininkui ar kūrentojui už vargą, pvz.: *Dėkui, sveiki iškūrenę!* Rd, *Ačiū jums, kad kairenot* Dbč, *Ačiū užu darbus, užu šilumą!* Grv. Tylintys, nemandagūs užuomaršos, žinoma, gauna pylos. Be visuotinai paplitusio, daugelyje situacijų vartojamo *Ar nematei kiaulės su zvaneliu?* TDr I 38 (visoje Rytų Lietuvoje), Dusetų apylinkėse dar žinomas ir posakis *Ar nematei margos kumelės?* – *Pro šalį pravažiavo. – Iš pirties parėjo!* Ds²⁰.

§ 17. Pažymėtina, kad įvairiose vietose varijuoja ne tiek patys dėkojimai už pirtį, kiek atsakymai į juos, kurių esti itin sąmojingų bei išradingų. Mandagūs atsakymai gali būti skiriami neutraliajai, o juokaujamei – familiariajai tonacijai. Iš neutralių atsakymų pirmiausia minėtinas *Ant sveikatos!*, kuris žinomas visur Rytų Lietuvoje. Kai kur į stereotipą *Dėkui ažu (už) šilumą!* atsiliepiama *Prašom!* Sug, Rd, Kp, *Nėra už ką!* Pn, *Nešiok sveikas!* Ant. Kartais dėkojimas ir atsakymas supinami į ilgesnę puošnią frazę, pvz.: *Ačiū Dievui už sveikatą, o jums už šilumėlę!* KrvP (Mrk).

§ 18. Familiariosios tonacijos atsakymuose pirmiausia krinta į akis gyvūnų simbolika ir aiškios erotinės užuominos: juose minimi *avinai, katė, kumelė*, kuriuos liepiamosios nuosakos formomis įsamiškai raginama *apkabinti ir pabučiuoti*, pvz.: *Dėkui ažu šilumą!* – *Pabučiuok katę širmą!* Ds, *Pabučiuok baltą aviną!* TDr I 38 (Pai), *Pabučiuok kumelę širmą!* Ds, *Apkabink (apžerk Krik) baltą aviną* TDr I 38

¹⁸ Apie tai žr., pvz., (Mažiulis, 1992, 100).

¹⁹ Tokių dėkojimų esama ir kitose tautose, kur paplitusios pirtys, pavyzdžiui, Rytų šalyse. „Tūkstančio ir vicnos nakties“ pasakose (1996, 124–128) sakoma, kad pirtis su įvairiais patarnavimais – hamamas – esąs vienas didžiausių šio gyvenimo malonumų. Turakai žmogui, buvusiam pirty, sako: „*Kad tu vėl laimingai išsipurvintum!*“ (t.y. vėl pakliūtum į pirtį) (Srebrjakova, 1988, 242). Jordanijos gyventojai arabai po pirties linki: „*Gero garai!*“ (Oršo, 1988, 125). Suomijoje, grįžus iš saunos, sakyta: „*Sveikinimai iš pirties!*“ (Niemci, 1996, 672). Rusai, išeidami iš pirties, anksčiau dėkodavo pirties dvasiai, sakydami: «Спасибо те, байнушко, на парной байночке» (Efimenko, 1996, 158).

²⁰ Pamatyti tokią kumelę – blogas ženklas: ja pervažiuos per kaimą, tais metais visos merginos neištekėsiančios. Toks prietaras žinomas kupiškėnuose ir kitur (Glemžaitė-Dulaitienė, 1958, 326).

(Rmgl) ir pan.²¹. Pats neutraliausias juokaujamas atsakymas būtų *Pabučiuok mylimą!* Krs, Sml, Pnm, Kp, Rgl. Tokius atsakymus, matyt, provokuoja pati pirties situacija. Čia minėtinas ir pirties ryšys su vedybomis, gimdymu bei meilės magija apskritai²².

Švelnesniuose tokių atsakymų variantuose minimas žirgo ar ožio pirkimas, pvz.: *Nupirk bėrą žirgą!* TDr I 37 (On), *Nusipirk kumelę širmą!* TDr I 38 (Vj), *Nupirk ožį širmą!* Paj.

§ 19. Juokaujamosiuose atsakymuose į pirties linkėjimas galima įžvelgti ir spalvų simbolikos elementų, pvz.: *Ant skaisčio, ant balčio, ant čigonės padabonės!* TDr I 38 (Pmp) (linkėjimas nusipraususiam vyrui), *Į skaisčių, į baltį, į čigono padabonę* TDr I 38 (Pn) (linkėjimas moteriai). Čigonas, kuris palyginimuose paprastai esti juodumo etalonas²³, čionai priešpastatomas baltai išsipraususiam pirties lankytojui (lankytojai). Panaši užuomina slypi ir atsakyme *Šarkai ant padabonės* TDr I 38 (Pn): šarkos ir varnos, kaip žinia, mėgsta šviesius, baltus, blizgančius daiktus ir dažnai juos vagiliauja²⁴.

Esama ir retesnių, originalių atsakymų formulių, pvz.: *Dėkui už šilmą! – Ar išprausei (išvelėjai Sug) vilną?* Lel. Tokio pobūdžio frazės paprastai rimuojamos, vadinasi, turi poetinės kalbos užuomazgų ir lengvai įsimenamos.

§ 20. Nuo seno mūsuose pirmiausia pirtin eina vyrai, o tik paskui moterys (Dundulienė, 1982, 22; Mažiulis, 1992, 97), nes, anot dusetiškių, *Boba ir višta šilfijos bijo*. Vyrui praustis po moterų buvo laikoma negarbe. Atsitiktinai užklydęs svečias, žinodamas, kad moterų jau būta, atsisakydavęs pirties tam tyčia pritaikytomis eufemistinėmis frazėmis: *Vištos suvarinėtos, Vištos suvarytos, garą išpylė* Ds. Higienos sumetimais moterys saugodavosi praustis su negaluojančia kaimyne. Pastaroji trumpam turėdavusi išprašyti kitas iš pirties, vartodama tam reikalui eufemizmą *Išikite, moterėlės, žydų veseles pažiūrėti* Tvr. Turime ir daugiau informacijos apie specifinį moterų pirties bendravimą. Etnolingvistui ypač įdomūs pejoratyviniai kreipiniai į gimdyvę, pirmą kartą apsilankiusią pirtyje. Pamačiusios ją ateinant, kitos bėga lauk šaukdamos: *Meška ateina, eikit iš pirties!* Ad, *Oi, vilkas, vilkas atėjo!* Grv, *Oi, svotai, svotai važiuoja!* Grv (Daunys, 1980, 62; 1989, 141). Gimdyvė zoomorfiniais kreipiniais *vilkas* ir *meška* vadinama veikiausiai dėl kelių priežasčių: tiek jos saugantis, tiek ir norint ap-

²¹ Kada tie patys gyvūnai minimi vulgariosios tonacijos frazėse – keiksmuose, pasterosios ncbcatrodo visai nekalto, pvz.: *Eik šunų lodyti, ožkų jodyti* KrVP (Vs), *Eik barškintis su kate, o ne apkalbinėti mane* KrVP (Mrj), *Nori bovytis – lišk šikinėn avytės* Dglš ir pan.

²² Matyt, ne be reikalo šnekamojoje kalboje pirtis vadinama *subintvilke* Lk, o mįslėse – *begėde*, pvz.: *Gale lauko begėdė stovi (pirtis)* LTR (Ldvn).

²³ Juodbruvus žmogus pas mus tradiciškai laikomas negražiu, plg. (Jasiūnaitė, 1996, 8).

²⁴ Tam, kuris ilgai ir labai baltai prausiasi, sakoma: *Tave jau varna nuneš Grv, Nesiprausk teip ilgai – gali šarka nunešti* Pg.

saugoti ją pačią bei kūdikį²⁵. Jaunamartė, priešingai, maloniai vadinama *gėle*, o jos pirmasis apsilankymas – *jaunosios atžydėjimu pirtin* (Daunys, 1989, 139)²⁶.

§ 21. Nuo šių pejoratyvinių bei melioratyvinių veikiausiai maginės reikšmės kreipinių paranku pereiti prie pirties tikėjimų, kurių esama labai daug ir įvairių. Paminėsimė nors kelis iš jų, pirmiausia tuos, kurie turi tam tikrų verbalinių elementų. Štai Biržų krašto žmonės mano, kad pirtin įėjus reikią sakyti *Trpu!*, kad ligos nepriliptų. Skapiškio gyventojai pirties vanta lupa namų sienas, varydami lauk prūsokus: *Eik! pirtin, eik! pirtin!* MT V 35 (Skp). Daug kur žinomas ir persergėjimas: *Trečioj voroį* (t. y. su trečia pāmaina) *tai neik an pirtį* (raganos prausiasi) SIm²⁷. Anykščių apylinkėse paskutinis išėjęs iš pirties ją peržegnodavo, kad *velnias nepasišildytų* (LEB, 1964, 535).

§ 22. Pastarasis, beje, kai kuriose vietose vadinamas ir eufemizmu *pirtinis* Vs. Ypač daug pirties dvasios vardų, pasidarytų pagal gyvenamąją vietą, žinoma slavuose: plg. rus. банник, банный, баенник, baltar. лязьник (Zelenin, 1991, 285). Reikėtų pabrėžti, kad ir mūsų dėkojimas už pirtį kadaise. matyt, buvo skirtas pirties dvasiai, o tik vėliau perkeltas šeiminiukui: tai rodo analogiškų rusų dėkojimų adresatas (žr. 19 išnašą). Neiškenčiu nepaminėjusi ir žemaičių *diriko*, kuris man žinomas iš tradicinių vaikų gąsdinimų, pvz.: *Tylėk, tylėk, o ateis dirikas su paplėstakiu!* Skd. *Dirikas kaip tūvikas: ką pagauna, tą sudrasko* Pln. Veikiausiai ši vaikų baidyklė pavadinta pagal funkciją – skūros dyrimą jai nusikaltusiam žmogui²⁸. Tuo ji labai primena rusų mitonimą обдерюха – tai vienas pirties dvasios pavadinimų, plg. (O poverijach, 1996, 385–386).

§ 23. Kaip matome, su pirtimi susijusi mitologinė leksika bei tradiciniai pirties linkėjimai – ne tik mūsų kalbos bei kultūros savastis. Nuo kalbos etiketo elementų, vartojamų kitomis progomis, specifiniai pirties posakiai (ypač familiarieji) skiriasi tam tikromis erotinėmis užuominomis, kurios šiaip jau būdingesnės formuliniams keiksmams. Leksinės ir gramatinės pirties linkėjimų ypatybės artimos gero linkėjimams, vartojamiems kitomis progomis: valgant, geriant, dirbant. Šiuo straipsniu baigiamas straipsnių ciklas, skirtas tradicinėms mūsų senajo kaimo kalbos etiketo formoms.

²⁵ Taip manyti verčia lopšinių tekstai, kuriuose grasinama kūdikį parduoti, prigirdyti, atiduoti vilkui, varnoms, baubui ir pan. Kai kuriuose tekstuose kūdikis tiesiai vadinamas *meškos vaiku*, pvz.: *Čiūčia lūliū meškos vaiką, meškos vaiką plačtakojį* LLD I 80 (Šeštokai). Lygiai tuos pačius motyvus, kuriais, matyt, siekiama nukreipti nuo vaiko nelaimės, matome slavų lopšinėse (Ercmina, 1992, 30–32). Turakai gimusių vaikų tyčia pertraukia per vilko kailį: taip „prarytas“ vaikas ilgai gyvenšias ir būsiąs stiprus (Screbrjakova, 1980, 174–175).

²⁶ Plačiau apie biomorfinius, o ypač floristinius kreipinius žr. (Jasiūnaitė, 1998, 45–46).

²⁷ Šeimynai nusiprausęs, atcidavusios laumės: joms pirtyje būdavo paliekama šilto vandens: taip daryta, pvz., Dubičiuose (Daunys, 1993, 78). Žeimelio apylinkėse pirtyse gerdavo alų, kurio likučius išlaistydavo kampuose laumėms pasilinksinti (Šliavas, 1985, 72).

²⁸ Turėtume iš tiesų rašyti *dyrtikas* „tas, kuris diria, lupa skūrą“: žemaičiai telšiškiečiai, kaip žinia, trumpina nekirčiuotų skicmenų vokalizmą. Apie tai, kaip biesas nulupa skūrą už pėrimąsi Didįjį kvetrtadienį. žr. (Mickevičius, 1936, 478–479).

TRADITIONAL GREETINGS USED IN THE BATHHOUSE

Summary

The present work makes an attempt to analyse Lithuanian traditional verbal forms of bathing etiquette. The analysis showed that such stereotypes are closely related to greetings used by working, drinking and eating people. Some facts of Lithuanian mythical vocabulary bear a close resemblance to Russian: *pirinis* 'банный, банник', *dirikas* 'обдериха'. One of traditional formulas became the title of this article.

LITERATŪRA

- Balys J.*, 1993, Lietuvių kalendorinės šventės. Vilnius: Mintis.
- Bugaiškis P.*, 1934, Senovės pirtis. – Gimtasai kraštas, Nr. 2, 92–98.
- Būga K.*, 1959, RR, t. 2. Vilnius, 516.
- Daunys S.*, 1980, Pirties tradicinės apeigos Adušišio apylinkėje. – Kraštotyra, kn. 10, 61–64.
- Daunys S.*, 1989, Pirties papročiai. – Gervėčiai. Vilnius, 133–142.
- Daunys S.*, 1993, Dubičių apylinkės pirtys. – Mūsų kraštas, Nr. 1 (2), 69–79.
- Dulaitienė-Glemžaitė E.*, 1958, Kupiškėnų senovė. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Dundulienė P.*, 1982, Lietuvių etnografija. Vilnius: Mokslas.
- Efimenco*, 1996 – Ефименко П. С. Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. – В. И. Даль. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. Материалы по русской демонологии / Отв. ред. А. Семенов. Санкт-Петербург, 158–171.
- Elsonas J.*, 1935, Kaimiečių pasisveikinimų ir etiketo formos. – Tautosakos darbai, t. 1. Kaunas, 27–48.
- Eremina*, 1992 – Еремина В. И. Заговорные колыбельные песни. – Фольклор и этнографическая действительность / Отв. ред. А. К. Байбурин. Санкт-Петербург, 29–34.
- Jasiūnaitė B.*, 1996, Daugailiškių tradiciniai palyginimai. – Kalbotyra, t. 45 (1), 5–19.
- Jasiūnaitė B.*, 1997, „Padėk, Dieve!“ (Tradiciniai gero linkėjimai dirbančiam žmogui). – Kalbotyra, t. 46 (1), 19–30.
- Jasiūnaitė B.*, 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai. – Kalbotyra, t. 47 (1), 43–59.
- Jasiūnaitė B.*, 1999a, „Į tavo sveikatą, į mano žyvatą!“ (Tradiciniai vaišių linkėjimai). – Lituanistica, Nr. 2 (38), 34–45.
- Jasiūnaitė B.*, 1999b, „Skalsu! – Dangun balsu!“ (Tradiciniai linkėjimai valgantiesiems). – Lituanistica, Nr. 3 (39), 78–88.
- Karaliūnas S.*, 1997, Kalba ir visuomenė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LEB*, 1964, Lietuvių etnografijos bruožai / Ats. red. A. Vyšniauskaitė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Levkievskaja*, 2000 – Левкиевская Е. Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции. – Поляки и русские в глазах друг друга. Москва, 231–238.
- Mažiulis A.*, 1992, Senoji pasartiškių pirtis. – Mūsų kraštas, Nr. 1, 90–103.
- Mickevičius J.*, 1936, Senovės žemaičių pirtys. – Gimtasai kraštas, Nr. 2–4, 470–479.
- Niemi A. R.*, 1996, Pirtis (sauna). – Lituanistiniai raštai / Sud. S. Skrodenis. Vilnius.
- O poverijach*, 1996 – В. И. Даль. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. Материалы по русской демонологии / Отв. ред. А. Семенов. Санкт-Петербург: Литера.
- Oršo*, 1988 – Оршо Э. Арабский этикет в Йордании. – Этикет у народов передней Азии / Отв. ред. А. К. Байбурин. Москва, 114–126.
- Sabalianskas A.*, 1990, Lietuvių kalbos Ieškia. Vilnius: Mokslas.
- Serebrjakova*, 1980 – Серебрякова М. Н. О некоторых представлениях, связанных с семейно-обрядовой практикой сельских турок. – Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. Москва, 165–177.

Serebrjakova, 1988 – Серебрякова М. Н. О некоторых особенностях этноэтикета у современных туropol. – Этикет у народов передней Азии / Отв. ред. А. К. Байбурил. Москва, 221–263.

Skardžius P., 1934, *Pirties žodžio sąvoka ir kilmė.* – *Gimtasai kraštas*, Nr. 2, 74–75.

Štiavas J., 1985, *Žemelio apylinkės.* Kaunas: Šviesa.

Tūkstantis ir viena naktis. Arabų pasakos, 1996, t. 8. Vilnius: Alma littera.

Vinogradova, Tolstaja, 1993 – Виноградова Л. Н., Толстая С. М. Символический язык вещей: веник (метла) в славянских обрядах и верованиях. – Символический язык традиционной культуры. Москва, 3–36.

Zelenin, 1991 – Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва: Наука.

Zinkevičius Z., 1984, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 1. Vilnius: Mokslas.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
1999 m. rugsėjo 15 d.